

iki aşırı uç arasındaki mutedil ve orta fiiller, aynı şekilde bütün erdemlerin, yine ikisi de erdemsizlik olan aşırılıklar arasında orta mahiyetteki psikolojik eğilimler ve yetenekler olduğunu ifade etmekte; daha sonra da iffet, cömertlik, yiğitlik, tevazu, hilim gibi çeşitli erdemleri ve bunlardan sapmalar sonucu meydana gelen erdemsizlikleri belirtilen temel düşünce çerçevesinde tanıtmaktadır (*Fuṣūlū'l-medenî*, s. 113-117). Genel olarak kendisinden önceki görüşleri paylaşan İbn Sînâ'nın, özellikle ifrat ve tefrit yönündeki sapmaları insandaki hayvanî duyguların doğurduğu sonuçlar olarak görürken "orta (tavassut) melekesi" diye de andığı itidalî insana has düşünme gücünün eseri ve hayvanî güçler karşısında bir tür özgürlük olarak değerlendirmesi ilgi çekicidir (*en-Necât*, s. 693-694).

Fârâbî ve daha sonra gelen diğer ahlâk düşünürleri, ahlâkta itidal ve vasat kavramlarıyla ifade edilen orta noktanın matematiksel anlamda sabit bir nokta olarak anlaşılmaması gerektiğini özellikle belirtirler. Aksine, tıpkı dengeli beslenmenin çocuklara ve yetişkinlere göre veya havanın mutedil oluşunun yaz ve kış mevsimlerine göre değişmesi gibi ahlâkî fiiller ve erdemlerle ilgili itidalde farklı kişi, zaman, mekân vb. durumlara göre değişebilir. Meselâ zengin için cömertlik, asker için kahramanlık, anne için şefkat erdemlerinin itidal ve vasat derecesi ifrat tarafına daha yakın bir noktada olmalıdır. Buna göre bir kişi için fazilet sayılan bir tutumun başka bir kişi hakkında rezilet sayılması mümkündür (*Fuṣūlū'l-medenî*, s. 119-122).

BİBLİYOGRAFYA :

Lisânü'l-'Arab, "adl" md.; *et-Ta'rifât*, "el-'adl" md.; *Tacü'l-'arûs*, "adl" md.; *Kâmus Ter-cümesi*, "adl" md.; Wensinck, *el-Mu'cem*, "adl" md.; *Müsned*, I, 215, 347; V, 194; VI, 226, 450; Dârimî, "Nikâh", 3; Buhârî, "Şavm", 51, "Zekât", 30, "Teheccüd", 20, "Nikâh", 1, "Cihâd", 70, "Rikâk", 3, 4, "İtişâm", 5; Müslim, "Zekât", 40; Ebû Dâvûd, "Edeb", 116; Tirmizî, "Birr", 59; Aristoteles [Aristo], *Éthique à Nicomaque* (trc. J. Tricot), Paris 1994, s. 90-97 (1104^b-1105^a); Kindî, *Resâ'il*, I, 128; Taberî, *Cami'u'l-beyân*, XXX, 87; Fârâbî, *Fuṣūlū'l-medenî* (nşr. D. M. Dunlop), Cambridge 1961, s. 113-117, 119-122, 135-136, 169; İbn Miskeveyh, *Tehzibü'l-ahlâk* (nşr. İbnü'l-Hatîb), Kahire 1398, s. 49, 147; İbn Sînâ, *en-Necât* (nşr. M. Taki Dânişpejûh), Tahran 1364 hş., s. 318-320, 590, 693-694; Râgib el-İsfahânî, *ez-Zerî'a ilâ mekârimi's-şerî'a*, Beyrut 1400/1980, s. 266-270; Gazzâlî, *İhyâ'*, III, 53-58; Ebû'l-Ferec İbnü'l-Cevzî, *Telbisü'l-İblis*, Beyrut 1414/1994, s. 197-246, 280-290; Şevkânî, *Feḥḥu'l-kadîr*, Beyrut 1412/1991, V, 458; Mustafa Çağrıncı, *İslâm Düşüncesinde Ahlâk*, İstanbul 2000, s. 65-68.

MUSTAFA ÇAĞRINCI

İ'TİKAD

(bk. İMAN).

el-İ'TİKÂD

(الإعتقاد)

Ahmed b. Hüseyin el-Beyhaki'nin
(ö. 458/1066)

Ehl-i sünnet akaidine dair eseri.

Tam adı *el-İ'tikâd ve'l-hidâye ilâ sebîli'r-reşâd 'alâ mezhebi's-selef ve aş-hâbi'l-hadîs*'tir (*el-İ'tikâd 'alâ mezhebi's-selef Ehlî's-sünne ve'l-cemâ'a*). Beyhaki'nin bildirdiğine göre eser akaide dair yazdığı değişik kitapların özeti mahiyetindedir; bundan dolayı müellifin son çalışmalarından biri kabul edilmelidir. Yazılış amacının belirttiği kısa bir mukaddimeden sonra otuz dokuz bölümünde (bab) oluşan kitabın ilk on iki bölümünde ulûhiyyet konularına yer verilir. Burada, ergenlik çağına giren her insanın Allah'a iman etmesinin farz olması, Allah'ın varlığını ispat eden hudûs ve nizam delilleri, peygamberlerce gösterilen mucizelerin Allah'ın varlığına delil oluşu, ilâhî isim ve sıfatların anlamları, zâtî ve fiilî sıfatlar, naslarda Allah'a atfedilen bazı kemal sıfatlarının mânası, haberî sıfatların akfî delillerin ışığında anlaşılması, Allah kelâmı olan Kur'an'ın kıdemi, Allah'ın görülmesi (rû'yetullah) gibi konular, nasların yanı sıra âlimlerin görüşlerine dair rivayetlere dayanılarak anlatılır. Arkasından gelen altı bölüm kader konusuna ayrılmıştır. Daha sonraki on bölümde sırasıyla iman-günah, şefaât, meleklerle, peygamberlere, kitaplara ve âhirete iman, kabir azabı, sünnete sarılıp bid'attan kaçınma, yöneticilere itaat edip birliği koruma ve dinin bazı temel ilkeleri gibi konular işlenmiştir. Geri kalan on bir bölümde ise peygamberlik öncesi ve sonrasında vuku bulan hârikulâde olayların yanında şireti ve güzel ahlâkından hareketle Resûl-i Ekrem'in nübüvvetinin ispatı meselesi ele alınır; velîlerin kerâmetleri, ashaba dair inançlar, Ehl-i beyt, aşere-i mübeşşere ve Hulefâ-yi Râşidîn'in hilâfetleriyle ilgili Sünî görüş zikredilir.

Daha çok rivayet yöntemi kullanılarak telif edilen ve akaid konularının işlenmesinde genellikle izlenen plandan uzak kalan *el-İ'tikâd*, müellife hocalık yapan İbn Fûrek ve Ebû Abdullah el-Halîmî gibi Eş'arî âlimlerinin etkisiyle akfî istidlâllere kısaca yer verilen, mucizelerin, nübüvvetin yanı sıra ulûhiyyetin delilleri arasında

zikredildiği bir Sünî akaid kitabıdır. Yer yer Ebû Süleyman el-Hattâbî'ye yapılan atıflar eserin telifi sırasında ondan faydalandığını göstermektedir.

el-İ'tikâd'in Süleymaniye (Lâleli, nr. 2423), Nuruosmaniye (nr. 1208) ve Çorum İl Halk (nr. 1061) kütüphanelerinde yazma nüshaları mevcuttur. Çeşitli baskıları yapılan eseri önce Ahmed Muhammed Mürsî tahkik etmeden neşretmiş (Kahire 1380/1961), ardından Ahmed İsam el-Kâtib tarafından *el-İ'tikâd ve'l-hidâye ilâ sebîli'r-reşâd* adı altında bazı notlarla (Beyrut 1401/1981) ve Beyrut'taki Dârü'l-kütübi'l-ilmîye öncülüğünde ilmî bir komisyon tarafından *el-İ'tikâd 'alâ mezhebi's-selef* ismiyle yayımlanmıştır (Beyrut 1404/1984). Eseri ayrıca Kemâl Yûsuf el-Hût (Beyrut 1405/1985) ve Seyyid el-Cümeylî de (Beyrut 1408/1988) neşretmiştir. *el-İ'tikâd* bazı âlimlerce de özetlenmiştir. İbn Habîb el-Halebî'nin *el-Kevkebü'l-vekkâd min Kitâbi'l-İ'tikâd* ve Bikâî'nin *Hayrû'z-zâd min Kitâbi'l-İ'tikâd* adlı eserleri bunlar arasında zikredilebilir (*Keşfü'z-zunûn*, II, 1393, 1524).

BİBLİYOGRAFYA :

Beyhaki, *el-İ'tikâd* (nşr. Seyyid el-Cümeylî), Beyrut 1408/1988; *Keşfü'z-zunûn*, II, 1393, 1524; Serkis, *Mu'cem*, I, 620-621; Brockelmann, *GAL Suppl.*, I, 619; Ahmed Ateş, "Çorum ve Yozgat Kütüphanelerinde Bâzı Mühim Arapça Yazmalar", *AÜ İlahiyat Fakültesi İslâm İlimleri Enstitüsü Dergisi*, I, İstanbul 1959, s. 50-51.

METİN YURDAĞUR

İ'TİKÂF

(الإعتكاف)

İbadet niyetiyle
camide kalmak anlamında
bir fıkıh terimi.

Sözlükte "hapsetmek, alıkoymak; bir yere yerleşmek, oraya bağlanıp kalmak" anlamlarındaki akf kökünden türeyen *İ'tikâf*, bu mânaları yanında kişinin kendisini sıradan davranışlardan uzak tutmasını, fıkıh terimi olarak da ibadet amacıyla ve belirli bir şekilde camide kalmasını ifade eder. *İ'tikâfa* giren kimseye *mu'tekif* veya *âkif* denir.

İ'tikâfın meşruiyeti Kur'an ve Sünnet ile sabittir. "Mescidlerde *İ'tikâfta* bulunduğunuz zaman kadınlara yaklaşmayın" (el-Bakara 2/187) meâlindeki âyetle Hz. Âişe'nin, "Resûl-i Ekrem ramazanın son on gününde *İ'tikâfa* girerdi. O bu âdetine vefatına kadar devam etmiştir. Sonra onun ardından hanımları *İ'tikâfa* girmiş-

tir" (Buhârî, "İ'tikâf", I; Müslim, "İ'tikâf", 5) şeklindeki rivayeti bunun delillerini teşkil eder. Allah'a tam bir teslimiyet içerisinde ibadet ve taatte bulunmak amacıyla zamanının belirli bir kısmını ayırması ve bu esnada meşrû bile olsa her türlü nefsânî ve şehvî arzulardan uzak durması kişinin mânen olgunlaşması için önemli vesilelerden biridir. Zorunlu ibadetlerin yanı sıra nâfile ibadetler de bu konuda önem taşımakta, dinî duygu ve düşüncenin yoğun bir şekilde yaşandığı, mümkün olduğu ölçüde maddî ilgilerden uzaklaşarak yüce yaratıcıya yönelinen bir ortam insana derin bir mânevî ufuk ve imkân sunmaktadır. Bu bakımdan i'tikâf yalnız İslâm ümmetine has bir ibadet olmayıp vahiy geleneğine sahip hemen bütün dinlerde muhtelif şekillerde gerçekleştirilen köklü bir gelenektir; İslâmî öğretisi içinde de Hz. İbrâhîm ve oğlu İsmâîl zamanından beri devam edegelen bir sünnet olarak bilinir. Nitekim, "İbrâhîm ve İsmâîl'e: Evimi onu ziyaret edenler, ibadet için orada kalanlar (âkîfîn), rûkû ve secde edenler için tertemiz tutun diye ahid -emir- verdik" (el-Bakara 2/125) meâlindeki âyet bir yönüyle buna işaret etmektedir.

Vâcib, sünnet ve mendup (müstehep) olmak üzere üçe ayrılan i'tikâf çeşitleri arasında özellikle i'tikâfı bozan şeylerle süre açısından bazı farklılıklar bulunmaktadır. İ'tikâf fakihlerin çoğunluğuna göre sünnet, bazılarına göre ise menduptur. Sünnet olduğunu söyleyenlerin bir kısmı i'tikâfı her zaman müekked sünnet görürken diğerleri Resûl-i Ekrem'in uygulamasından hareketle ramazanda, özellikle de bu ayın son on gününde sünnet-i müekkede niteliği kazandığını belirtirler. Ayrıca Hanefî mezhebine göre i'tikâf sünnet-i kifâye grubunda yer aldığından bazı müminlerin bu ibadeti yerine getirmesiyle sünnet ihya edilmiş sayılır. İ'tikâf adanması halinde vâcib olur.

İ'tikâfın sahih olabilmesi için i'tikâfa giren kimsenin cünüplük, hayız ve nifas gibi hallerden temizlenmiş bulunması ve i'tikâf için niyet etmesi şarttır. İ'tikâf için bulûğ şart olmayıp ibadet ehliyetine sahip olmak, yani temyiz çağına ulaşmak yeterlidir. Ayrıca Hanefîler'e göre sadece vâcib olan i'tikâflarda oruç tutmak şart iken Mâlikîler'e ve Ca'ferîler'e göre müstehep olan i'tikâfta da oruç şarttır. Şâfiî ve Hanbelîler ise i'tikâfın hiçbir çeşidinde orucu şart kabul etmez.

İ'tikâfın camide ifa edilmesi gerekir. Hanefî ve Hanbelî mezheplerine göre cu-

ma kılınan camilerde i'tikâfa girmek daha faziletli olmakla beraber cemaatle beş vakit namaz kılınan bir mescidde i'tikâfa girmek de sahihtir. Mâlikî ve Şâfiîler'e göre ise i'tikâf herhangi bir mescidde sahih olmakla birlikte kendisine cuma farz olan kimsenin bir hafta veya daha çok bir süre i'tikâf yapmayı adanması halinde cuma kılınan bir camide i'tikâfa girmesi gerekir. Ca'ferîler'e göre i'tikâf cuma namazı kılınan bir camide ifa edilmelidir. Öte yandan çoğunluğa göre kadınların da erkekler gibi i'tikâfa camide girmeleri şarttır. Hanefî fakihleri onların evin münasip bir yerinde i'tikâfa girmelerini tercih etmiştir.

Bir adaktan dolayı değilse i'tikâf ramazanda ve ramazan dışında olabileceği gibi belirli bir süreye de tâbi değildir. İ'tikâf niyetiyle camide birkaç saat veya birkaç gün kalmak yeterlidir. Mâlikîler'e göre sahih bir i'tikâfın en az süresi bir gün, bir gecedir. Diğer mezhepler çok kısa bir süre durmayı yeterli görmekte birlikte en az bir gün kalmayı tavsiye etmişlerdir. Ca'ferî mezhebine göre mendup i'tikâfa başlayan kimse iki gün geçmeden istediği zaman i'tikâftan çıkabilir; iki gün i'tikâfta bulunan kişinin bunu üç güne tamamlaması vâciptir. Adak i'tikâf ise üç günden aşağı olmaz.

İ'tikâfta bulunan kimse abdest ve gusûl gibi tabii ihtiyaçları için dışarı çıkabilir. Şâfiîler yeme içme için de dışarı çıkabileceğini belirtirken diğer üç mezhebe göre ihtiyaç duyacağı şeyleri kendisine getirecek birinin bulunması halinde dışarı çıkması i'tikâfı bozar. Hasta ziyareti veya cenaze namazı için dışarı çıkmanın i'tikâfı bozacağı hususunda görüş birliği vardır. Hanefîler'e ve Mâlikîler'e göre unutarak mescidden çıkma i'tikâfı bozarken diğer iki mezhebe göre bozmaz. Doktora gitmeyi veya yatmayı gerektirecek bir hastalık durumunda dışarı çıkma üç mezhebe göre i'tikâfı bozmaz, Hanefîler'e göre ise bozar. Cuma namazı kılınmayan bir camide i'tikâfa giren kimsenin cuma namazı için dışarı çıkması Hanefîler'e ve Hanbelîler'e göre i'tikâfı bozmaz; Şâfiî ve Mâlikîler'e göre ise bozar; çünkü önceden süreyi ayarlama veya cami seçimi yapma imkânı vardır.

"Mescidlerde i'tikâfta bulunduğunuz zaman kadınlara yaklaşmayın" (el-Bakara 2/187) meâlindeki âyet gereği i'tikâfta iken cinsel ilişkide bulunmak bütün mezheplere göre i'tikâfı bozar. Çoğunluğa göre bu amaçla dokunma, öpme de böyledir. Akıl ve temyiz gücünü gideren sarhoşluk, akıl hastalığı ve bayılma gibi hal-

lerle hayız ve nifas gibi durumlarda da i'tikâf bozulur. Ayrıca Mâlikîler'e ve Ca'ferîler'e göre vâcib ve mendup i'tikâflarda oruç şart olduğu için orucunu bozanın i'tikâfı da geçersiz olur.

Şâfiî ve Hanbelî mezhepleriyle Hanefî mezhebindeki hâkim görüşe göre, bozulan sünnet bir i'tikâfın tamamlanması veya kazâ edilmesi gerekli değildir. İstenirse yeniden i'tikâfa girilebilir. Mâlikîler'e göre ise adanan (vâcib) i'tikâfta olduğu gibi bunun da kazâ edilmesi şarttır.

İ'tikâfa giren kimsenin gücü yettiği kadar namaz kılması, Kur'an okuması, istiğfar etmesi, dua ve niyazda bulunması, kelime-i tevhid ve tekbir getirmesi, Allah'ın varlığı, birliği, kudreti hakkında düşünmeye dalması, gereksiz şeyler konuşmaması, başta Hz. Peygamber'in hayatına dair kitaplar olmak üzere dinî-ilmî eserler okuyarak vaktini değerlendirmesi müsteheptir.

İ'tikâfa özellikle ramazan ayının son on gününde girilmesi Kadir gecesini de ihya etme fırsatı vereceği için ayrı bir önem taşır. Hz. Âişe, "Resûl-i Ekrem ramazanın son on gününde ibadet için yoğun bir gayret içine girer, gecesini ihya eder ve ibadet için aile fertlerini uyandırır" demiştir (Buhârî, "Fazlu leyleti'l-Kâdr", 5; Müslim, "İ'tikâf", 7).

Vâcib i'tikâfa giren, yani, "Allah rızası için -meselâ- on gün i'tikâf yapacağım" diyerek adakta bulunan kişi, tan yeri ağarmadan önce i'tikâf için belirlediği bir mescide, "Yâ rabbî! Senin rızan için üzerime vâcib olan i'tikâfı eda etmeye niyet ettim" diyerek girer ve adadığı i'tikâf günleri süresince oruç tutar, mescidin bir köşesinde ibadetlerini yapar. Nezrettiği son günün akşam namazından sonra i'tikâftan çıkar.

BİBLİYOGRAFYA :

Buhârî, "Fazlu leyleti'l-Kâdr", 5, "İ'tikâf", 1; Müslim, "İ'tikâf", 5, 7; Cessâs, *Ahkâmü'l-Kur'ân*, I, 301-311; Serahsî, *el-Mebsût*, III, 114-128; Kâsânî, *Bedâ'î*, II, 108-118; İbn Rüşd, *Bidâyetü'l-müctehid*, I, 266-271; İbn Kudâme, *el-Muğnî* (Herrâs), III, 183-216; İbn Cüzey, *el-Kavânî-nü'l-fıkhiyye*, Beyrut, ts. (Dârü'l-kütübü'l-ilmîyye), s. 84-85; İbnü'l-Hümâm, *Fethu'l-kâdir*, II, 105-115; Şirbînî, *Muğnî'l-muhtâc*, I, 449-459; Buhûttî, *Keşşâfü'l-kınâ*, II, 347-364; Muhammed b. Ali el-Âmilî, *Medârikü'l-aḥkâm fî şerḥi Şerâ'i'i'l-İslâm*, Beyrut 1411/1990, VI, 307-354; İbn Âbidîn, *Reddû'l-muhtâr*, II, 440-453; Abbas el-Hüseynî el-Kâşânî, *el-İşrâf 'alâ mesâ'il-i'tikâf*, Necef 1965; Ebû Serî Muhammed Abdülhâdî, *Ahkâmü's-şavm ve'l-i'tikâf*, Riyad 1405/1985; Ahmed Abdürrezzâk el-Kübeysî, *el-l'tikâf: Ahkâmühû ve ehemmiyyetühû fî hayâti'l-müslim*, Mekke 1407/1987, s. 15-102; Muhammed b. Abdülvehhâb, *İẓâhu'd-delâle fî tah-*

rici ve tahkiki hadîsi "lâ i'tikâfe illâ fi'l-mesâ-cidi's-şelâse", Cidde 1409; Muhammed b. Sâlih el-Useymin, *Ah-kâmü's-şüyâm ve fetâva'l-i'tikâf*, Riyad 1413/1992; Tânk es-Süveydân, *eş-Şaum: el-l'tikâf, zekâtü'l-fitr, şalâtü'l-ideyn*, Cidde 1414/1994; Th. W. Juynboll, "İtikâf", *IA*, V/2, s. 1233; G. H. Bousquet, "İtikâf", *EP* (İng.), IV, 280; "İtikâf", *Mu.FI*, XVI, 106-151; "İtikâf", *Mu.F*, V, 206-228.

MEHMET ŞENER

İTİLÂF (الإتلاف)

Bedî' ilminde
lafız, mânâ ve vezin arasında
uygunluk bulunması sanatı.

Sözlükte "uyuşma, kaynaşma, uyum ve uygunluk" anlamına gelen itilâf (i'tilâf) belâgat ilminin bedî' bahsinde yer alan bir terimdir. Buna tenâsüb, münâsebet, tevîk, telefik, mürâât-ı nazîr ve muvâfakat adları da verilmiştir (Teftâzânî, *el-Muavvel*, s. 380). Sözün etkisini arttırmak için lafızla mânâ (şiirde buna vezin de dahildir) arasında uyum bulunmasını ve özellikle hitabete dayalı ifadelerde (inşad, nutuk vb.) sesle âhengin anlamı tamamlayacak biçimde düzenlenmesini esas alan itilâf belâgatın şartlarından sayılmış ve bir ifadede itilâfın varlığından ziyade yokluğu dikkat çekmiştir. Bısr b. Mu'temir, belâgat ve hitâbet sanatına dair *eş-Şahîfe*'sinde, "Şerif mânaya şerîf lafız seç" diyerek (Câhiz, *Kitâbü'l-Beyân ve't-tebyîn*, I, 136) lafızla mânâ arasında uyum bulunması gerektiğine işaret etmiş, daha sonra Câhiz her ortama has bir lafız olabileceğini söylemiştir (*el-Hayevân*, III, 39). Merzûkî ise lafızların anlamlara uygunluğunu güzel şiirin temel şartlarından saymıştır. *Naḫdû's-ş-şîr* adlı eserini itilâf kavramı üzerine temellendiren Kudâme b. Ca'fer lafzın mânaya ve vezne, mânanın vezin ve kafiye uyumu olmak üzere itilâfın dört türünü ayrıntılı bir şekilde incelemiştir. Daha sonra bedî' ilminde itilâf konusu altı tür halinde ele alınmış, bedîyyât sahipleri bu türlerden her birini ayrı bir edebî sanat şeklinde değerlendirmiştir. Buna bağlı olarak Türkçe belâgat kitaplarında itilâf farklı isimlerle (mürâât-ı nazîr, muvâfakat vb.) yer aldığı gibi benzer bazı sanatlar da (tenâsüp vb.) itilâfla karıştırılarak anlatılmıştır. Divan edebiyatının kuralcı yapısı, şiir dilinin ayrıntılı işlenmişliği, kalıplaşmış mazmunlar ve mecazlar dünyası pek çok şair için itilâfı bir sanattan öte bir üslûp özelliği haline getirmiş ve ustalıklı şiirin vazgeçilmez şartları arasına sokmuştur.

Belâgat esaslarına göre itilâfın tasnifi şu şekilde yapılmaktadır:

Lafzın Mânaya Uyum. Kelime ve terkiplerin anlam ve konuya uygun biçimde seçilmesidir. Sözün anlamını bilmeyen kimse bile onu oluşturan kelimelerin söylenişinden anlamını sezebilir. Meselâ bir savaş tasvir ediliyorsa söyleniş sert ve çetin kelimelerin (celâdet, gazanfer, savlet, rahşan, tekbir vb.), bir hüznün, aşk veya matem anlatılıyorsa söyleniş yumuşak, sessiz ve sâkin kelimelerin (tebessüm, gül, naz, elem, âh, merhamet vb.) seçilmesi bu tür uyumun gereğidir. Kur'an-ı Kerim'de bununla ilgili pek çok örnek bulunmaktadır. "وَأَلْقَوْهُ فِي غِيَابَاتِ الْجُبِّ" (Onu kuyunun derinliklerine bırakın [Yûsuf 12/10]) âyetinde, Hz. Yûsuf'un atıldığı kuyunun derinliğini ve karanlığını "gayâbe" kelimesinin telaffuzundan, böyle bir kuyunun içine düşen bir şeyin çıkardığı ses "cûbb" kelimesinin söylenişinden âdeta duyulur ve görülür gibi anlaşılmaktadır. "مَذْيَبِينَ" (Münafıklar müminlerle kâfirler arasında bocalayıp dururlar [Nisâ 4/143]) âyetinde de "mûzebebe" kelimesinin söylenişinde münafıkların kararsız ruh halleri, ordan oraya koşuşturmaları ve hatta ayak sesleri duyulur gibidir. Kur'an-ı Kerim'in bu yüksek belâgatı şairlerce de örnek alınmış ve şiirde lafızla mânâ itilâfına özen gösterilmiştir. Nefî'nin, "Evc-i havâda sıy't-ı çekâçâk-ı tîğden / Âvâz-ı ra'd u sâika reh-gûmkünân olur" beytinde kılıç şakırtılarının çıkardığı seslerden dolayı gök gürültüsü ve yıldırımların bile yollarını şaşdırdıklarını anlatmak üzere "evc, sıy't, çekâçâk, tîğ, âvâz, ra'd, sâika, reh-gûmkünân" gibi konuya uygun kelimeleri seçmesi; Fuzûlî'nin bir aşk neşidesi sayılabilecek ünlü mütekerrir murabbaındaki, "Gözüm cânım efendim sevdiğim devletü sultanım" nakarat mısraı da aynı derecede rakık ve aşk anlatımına uygun bir itilâf örneğidir.

Lafzın Lafza Uyum. İlk defa İbnü'n-Nâzım tarafından ortaya konan bu itilâf türü, "lafızları veya anlamları arasında kategorik ilgi bulunan kelimeleri bir beyitte veya sözde toplamak" şeklinde tanımlanmıştır. Buna tenâsüp veya mürâât-ı nazîr adları da verilir. Buhtûrî'nin, za'yıf develeri tasvir ettiği "كَالْقَسِيِّ الْمُعْطَفَاتِ بِلِ الْأَسْهَمِ مَبْرِيَةً بِلِ الْأَوْتَارِ" (Bükülmüş yaylar, belki sivriltilmiş oklar, belki de kirşler gibidirler) mısraında silâh kategorisine giren birbiriyle ilgili üç öğeyi (yay-ok-kirş) birleştirmesi, Şeyh Galib'in, "Yâkût gibi şarâb-ı engûr / Elmâs gibi piyâle-i nûr" mısralarında şarabın rengi dolayısıyla "yâkût"

ve "elmâs" kelimelerini anması buna örnek teşkil eder. Sözün başı ile sonunda birbirine anlamca uygun düşen lafızların bulunması da bu tür bir itilâftır. Buna "teşâbühü'l-etraf" da denir. لا تتركه الأَبصار وهو يدرك الأَبصار وهو اللطيف الخبير (Gözler O'nu göremez. O bütün gözleri görür. O latiftir, haberdardır [el-En'âm 6/103]) âyetinde baştaki, "Gözler O'nu görmez" ifadesine uygun olarak sonda "latif" (ince, şeffaf, zarif), "O bütün gözleri görür" kısmına uygun olarak da "habîr" (haberdar, bilen) kelimeleri getirilmiştir. Birbirinin dengi olan ifadeleri bir beyitte veya sözde toplamak da bu tür bir itilâftır. "ولا تركنوا إلى الذين ظلموا فتمسكم النار" (Zalimlere meyletmeyin, yoksa size ateş dokunur [Hûd 11/113]) âyetinde zulme karşılık ateşin, zulme meyletmeye karşılık ateşin dokunusunun zikredilmesinde latif bir uyum ve denge bulunmaktadır. Birkaç anlamı olan kelimenin bir anlamına uygun düşecek bir kelime getirilmesi de bu tür uyuma dahil "edilmiştir; buna "ihâm-ı tenâsüb" denir. "الشمس والقمر بحسبان، والنجم والشجر يسجدان" (Güneşi ve ayı bir hesaba göredir, bitki ve ağacı ilâhî emre âmâdedir [er-Rahmân 55/5-6]) âyetinde "necm" sözcüğü "yıldız; ot, bitki" anlamlarına gelir. İkinci anlamının (bitki) ardından "şecer" (ağaç) kelimesi gelerek ihâm-ı tenâsübe, ilk anlamı (yıldız) ile de öncesine (güneş, ay) uygun düşerek mürâât-ı nazîre örnek olmuştur. Garîb ve nâdir olan ya da bilinen lafızları bir sözde toplamak da bu tür uyumdan sayılmıştır. "تالله فتؤا تذكر يوسف" (Vallahi, her an anmadasın Yûsuf'u, neredeyse öleceksin [Yûsuf 12/85]) âyetinde garîb sözcükler bir araya getirilmiştir. Yeminde "vallahi, billâhi"ye göre daha az kullanılan "tallahi", nâkıs fiillerden en az kullanılan "tefteû", helâk ve ölüm ifadelerinden en garîbi olan "harazan" kelimeleri bir araya toplanmıştır (lafzın lafza uyumuyla ilgili olarak ayrıca bk. İHÂM; TENÂSÜP).

Mânanın Mânaya Uyum. Birbirine uygun düşen iki mânanın birleştirilmesi, en uygun kelimelerin en uygun tertipte söylenmesidir. Mütenebbî'nin şu beyti buna bir örnek teşkil eder: "فالعرب منه مع الكدري طائرة / والروم طائرة منه مع الحجل" (Arap onun korkusundan bağırtıtlakla birlikte, Rum da ondan keklikle birlikte uçarcasına kaçır). Burada şairin sözünü ettiği övülen kişiden korkulup kaçılması olayı Arap ile bağırtıllağa, Rum ile de kekliğe "uçma" isnadını doğurmuştur. Uçmak, bağırtıtlak ve kekliğe uygun düştüğü halde ilk bakışta Arap ve Rum'a uymamıştır. Bununla bir-